

Rauno Haapaniemi • Liisa Raina

**LUOTTAMUS JA
KANSALAISUUTEEN
KASVAMINEN**

-sosiaalisen pääoman pedagogiikasta

CULTURA OY

Rauno Haapaniemi • Liisa Raina

LUOTTAMUS JA
KANSALAISUUTEEN
KASVAMINEN

-sosiaalisen pääoman pedagogiikasta

CULTURA OY

© Rauno Haapaniemi ja Liisa Raina 2022

Kansi ja taitto: Pirre Vaijärvi

Cultura Oy

Valmistaja: BoD – Books on Demand, Norderstedt, Saksa

ISBN 978-952-9501-82-3

Alkusanat	5
1. Mistä on kysymys	8
Kasvatusta ja opetusta	9
Sosiaalisen pääoman käsite on moniulotteinen	12
Vuorovaikutuksen uudet vaatimukset	12
Lasten ja nuorten näkökulma	15
Heikot ja vahvat siteet, sitova ja silloittava pääoma	17
Mittaamisen vaikeus	17
Sosiaalisen pääoman kartuttaminen koulun tehtävänä	19
Luottamus on kansallisaarre	21
Kouluun kiinnittyminen	24
Rakenteellinen välinpitämättömyys ja kasvatusyhteisön häiriötila	26
Koulu yhteisöllisyyden ja tasavertaisuuden tuottajana	31
2. Koulu kasvatusyhteisönä	33
Affektiivinen/emotionaalinen työ	34
Kasvattajayhteisön sosiaalinen pääoma	37
Oppiva opettajayhteisö	37
Johtamisen haasteet	44
Yhteistyökulttuuri tavoitteena	46
3. Miten sosiaalinen pääoma karttuu?	49
Sosiaalinen osaaminen	50
Sosiaalinen alkupääoma ja luottamus	51
Mielen teoria, mentalisaatio ja sosiaalinen osaaminen	55
Tunteiden säätely	57
Sosiaalinen pääoma karttuu yhteisöllisyydessä	58
Millaiseen yhteisöllisyyteen koulu kasvattaa?	61
Miten sosiaalista pääomaa arvioidaan?	64
4. Ryhmäilmiöitä ja pedagogiikkaa	68
Miten hyödyntää ryhmäilmiöitä	69
Ryhmäilmiöitä suurryhmässä	71
Mitä luokan suurryhmässä tapahtuu?	75

Satunnainen ryhmä on haastava pelikenttä	78
Pienryhmän dynamiikka ja merkitys kasvuympäristönä	82
Ryhmällä on kaksoistehtävä	88
Erilaiset yhdessä	90
Ryhmäroolit	93
Ryhmän kehitysprosessit	95

5. Sosiaalisen pääoman pedagogiikasta _____ 104

Koulun rakenne	105
Kouluverkko ja koulurakennukset	106
Opettajien työn organisoituminen	108
Oppilaat opinpolulla	110
Yhtenäiskoulu	110
Oppiva pienryhmä	113
Pienryhmän perusteita	113
Työparista pienryhmäksi	117
Pienryhmä sosiaalisena ympäristönä	120
Pienryhmä osana luokkayhteisöä	120
Pienryhmä pedagogisena ratkaisuna	121
Pienryhmätoiminta voi olla aluksi vastatulessa	123
Ei vain omissa ryhmissä	124
Vinkkejä pienryhmän ohjaamiseen	126
Vertaisryhmän merkitys	128
Itsearviointi	130
Itseohjautuvuus	132
Kiusaamisen ehkäisy ja kiusaamisen mahdollistava ympäristö	135
Toiminnalliset työtavat	140
Joustavat tilat	143
Oppiminen koulun ulkopuolella	145
Yhteistyö kotien ja ympäristön kanssa	149
Osallistuvat oppilaat	152
Lopuksi	155
Lähteet	156
Kirjoittajat	160

Alkusanat

Tämän kirjan syntyyn on vaikuttanut merkittävästi joulukuussa 2020 Koskelassa tapahtunut koulupojan järkyttävä surma. Surmaajat ja uhri tunsivat toisensa. Uhria oli kiusattu ja kohdeltu väkivaltaisesti pitkään. Pohdimme silloin, miten ihmeessä joku voi jäädä noin yksin, vaikka on jo monenlaisen avun kohteena? Miksi uhrilla ei ollut suojaa antavaa sosiaalista verkostoa, turvallisia ystäviä? Mitä pitäisi muuttaa koulussa ja tukitoimissa, kun kaikesta huolimatta tämä oli mahdollista? Toinen vaikuttava asia on ollut ajassamme yhä enemmän esiin nouseva luottamuksen merkitys sekä yksilöille että yhteiskunnalle. Olemme nähneet, että demokratiaa, moniarvoisuutta ja avoimuutta heikennetään autoritääriiseen johtamiseen pyrkivien organisaatioiden taholta tarkoituksellisesti. Ilmeisesti tässä onnistutaan parhaiten epäluulon kylvämisellä ja vastakkainasettelulla. Esimerkiksi korona-aikaan ilmennyt viranomaistiedon epäily, ja nyt viimeaikaiset järkyttävät tapahtumat Ukrainassa todistavat, että ilman yhteiskuntien ja yksilöiden välistä luottamusta maailmamme on rikki.

Kun pohdimme vastauksia alun kysymyksiin niin tarkistimme taas kerran, mikä on oikeastaan koulun tehtävä. Opetussuunnitelman perusteista “löysimme” nämä kaksi erilaista tavoitetta: *”Perusopetuksen yhteiskunnallisena tehtävänä on edistää tasa-arvoa, yhdenvertaisuutta ja oikeudenmukaisuutta. Perusopetus kartuttaa **inhimillistä ja sosiaalista** pääomaa. Inhimillinen pääoma koostuu osaamisesta ja **sosiaalinen pääoma ihmisten välisistä yhteyksistä, vuorovaikutuksesta ja luottamuksesta**. Yhdessä ne edistävät yksilöllistä ja yhteiskunnallista hyvinvointia ja kehitystä.”* (POPS 2014,18.) Tämän maininnan jälkeen ei sosiaaliseen pääomaan juurikaan puututa. Se on kuitenkin taustalla kaikessa, mutta niin häivyttynä, että tämä tärkeä tavoite voi käytännössä jäädä sivuosaan. Vaikka olimme kirjoittaneet yhteisöllisen ja innostavan koulun edellytyksistä paljonkin, niin tämä keskeinen käsite ja tavoite oli meiltäkin jäänyt liian vähäiselle huomiolle. Käsitksemme on, että koulu voi vaikuttaa osaltaan paitsi yksilön, niin myös koko yhteiskunnan hyvinvointiin vahvistamalla luottamusta, osana sosiaalista pääomaa. Se merkitsee kuitenkin suuriakin muutoksia useimpien koulujen toimintakulttuuriin.

Aihetta pohtiessamme olemme löytäneet myös tunnistettavan yhteyden aikaisemmissa kirjoissamme kuvatun oppiviin pienryhmiin perustuvan yhteisöllisen kehitystyön ja koulun sosiaalisen pääoman kartuttamisen välillä. Sosiaalinen pääoma kertyy koulussakin lasten arjessa, jokapäiväisessä vuorovaikutuksessa. Tätä vuorovaikutusta tulisi koulussa tavoitteellisesti ohjata. Silloin voidaan tasoittaa erilaisista taustoista tulevien ja erilaisen sosiaalisen alkupääoman omaavien oppilaiden mahdollisuuksia hyvään elämään. Entinen autoritäärinen opetusote ei toimi riittävän hyvin tämän tavoitteen saavuttamisessa. Sen sijaan opetusta pyritään nyt järjestämään luottamukseen, tasavertaiseen ja aktiiviseen vuorovaikutukseen pohjautuvaksi.

Sosiaalinen pääoma liittyy vahvasti myös kouluhyvinvointiin. Julki-suudessa koulumaailmaa on usein viime vuosikymmeninä käsitelty painottaen lasten ja nuorten ongelmia. Kouluihin on haluttu ja saatukin lisää yksilöllisiin ongelmiin erikoistuneita ammattihenkilöitä ratkaisuna ongelmiin, jotka eivät kuitenkaan ole niinkään yksilöiden kuin yhteisötason ongelmia. Lasten ja nuorten ongelmien tunnistaminen ja niiden hoitaminen eivät ole toistaiseksi poistaneet niitä syitä, jotka ongelmia aiheuttavat. Ehkä ei riittävästi osata huomioida koulua lasten sosiaalisena kasvuympäristönä, josta tehdään turvallinen vain yhteisöllisin keinoin.

Edellä kuvatuista asetelmista syntyi tarve kirjoittaa tämä kirja. Sosiaalinen pääoma oli meille aluksi hiukan epämääräinen, mutta erittäin tärkeältä tuntuva käsite. Kiinnostuksemme aiheeseen vain kasvoi miettiessämme, miten asiaa tulisi käsitellä. Esiin nousi monia kysymyksiä, joihin halusimme vastauksen. Mitä tarkoittaakaan sosiaalinen pääoma perusopetuksen yhteydessä? Miten se edistää yksilöllistä ja yhteiskunnallista hyvinvointia? Miksi siitä puhutaan kuitenkin kouluissa kovin vähän? Miten tämän annetun tavoitteen on tarkoitus toteutua koulussa, millaista on sosiaalisen pääoman kartuttamisen pedagogiikka? Mitä enemmän näitä kysymyksiä pohdimme ja tutkimme, sitä merkittävämmältä aihe alkoi tuntua. Juuri tästähän olemme aiemmin kirjoittaneet, mutta eri nimillä!

Kirjan rakenne kuvaa omaa ajatuskulkuamme. Aika pian havaitsimme, että aiheemme aukeaa monelle taholle, koulun ja siellä toimivien tasolta yhteiskuntien toimivuuteen asti. Oli saatava aikaan

kirjaan juoni ja aihepiirille riittävä rajaus. Tehtävä ei ollut meille helppo ja lopputulos on toivottavasti ymmärrettävä kompromissi. Jaoin kirjamme lopulta viiteen osaa. Ensin paneudumme koulun tehtävään, sosiaalisen pääoman käsitteeseen, luottamuksen merkitykseen ja siihen miten ne koulussa ilmenevät. Seuraavaksi pohdimme opettajan työn vaatimuksia aiheemme kannalta sekä sitä millainen on koulun aikuisten muodostama kasvatusyhteisö. Sitten oli selvitettävä, miten sosiaalisen pääoman kertyminen on koulussa mahdollista. Ymmärsimme, että opettajan pedagogisten ratkaisujen kannalta tärkeää on tuntee erilaisia ryhmäilmiöitä. Neljäs luku keskittyykin ryhmädynamiikkaan ja erityisesti pienryhmien kehitysprosesseihin. Lopuksi esitämme omana ratkaisunamme esimerkkejä toimintakulttuurista, jossa sosiaalinen pääoma ja siihen sisältyvä luottamus voivat kehittyä ja jakautua kouluyhteisössä kaikille. Yhdessä oppivat pienryhmät on silloin merkittävin pedagoginen rakenne. Tässä esiin nostetut kuvaukset perustuvat pääosin omiin, työuriamme kokemuksiin.

Lähdeluettelo kasvoi työn edetessä paljon aiottua pidemmäksi. Saimme jälleen kerran myös huomata, että monia kasvatustyössä esillä olevia ongelmia voidaan esittää uusina, mutta yleensä ne eivät sitä ole.

Mukana on lainauksia kokemusasiantuntijoilta, vuosien ajan pienryhmissä yhteisöllisyyteen ohjattujen luokkien oppilailta.

Olemme käyneet antoisia keskusteluja monien kirjan aiheesta kiinnostuneiden kanssa. Kiitos asiantuntemuksenne jaosta! Erityinen kiitos Päivi Anunti, Martti Hellström, Ismo Kiesiläinen ja Matti Rimpelä monista innostavista keskusteluista ja käsikirjoitukseen annetuista hyvistä kommentteista ja korjausehdotuksista.

Rauno Haapaniemi & Liisa Raina
Sipoossa Juhannuksen alla 2022

1. Mistä on kysymys?

Aloitetaan alusta. Perusopetuslaissa koululle on annettu tehtäväksi kasvattaa ja opettaa. Tärkeintä on kasvattaa kansalaisuuteen ja antaa jokaiselle mahdollisuudet kehittyä. Koulun tehtävä voi kuitenkin näyttäytyä vain yksilöiden opetuksena ja arviointina, jos tätä kansalaiseksi kasvun tavoitetta ei nosteta selvästi esiin. Koulun sivistystehtävä on nähtävä laaja-alaisesti.

Sosiaalinen pääoma on hiukan epämääräinen käsite, silti kirjamme keskiössä. Se liittyy ainakin *ihmisten välisiin suhteisiin, vuorovaikutukseen, verkostoitumiseen ja luottamukseen*. Sen avulla voidaan parantaa erilaisten yhteisöjen ja yhteiskunnan toimintaa, mutta myös yksilöiden hyvinvointia. Yhteisöllisesti toimivalla koululla voi olla hyvä sosiaalinen pääoma. Sitä tarvitaan, kun pyritään antamaan edellytykset yksilöille kartuttaa omaansa. Koulun sosiaalista pääomaa ei voi kuljettaa mukanaan, mutta oman sosiaalisen pääomansa oppilas voi suurelta osin ottaa mukaansa koulusta lähtiessään. Lapselle ja nuorelle se tarkoittaa sitä, että hän on saanut koulusta ymmärrystä ja osaamista, joiden avulla voi edelleen kerryttää (ja jakaa) omaa sosiaalista pääomaansa elämänsä eri vaiheissa.

Toinen tärkeä käsite on luottamus. Se on edellytys sosiaalisen pääoman kartuttamiselle. Koulun kasvatusyhteisön tulee antaa esimerkki luottamuksesta ja opastaa olemaan luotettava.

Sosiaalisen pääoman edellyttämiä myönteisiä verkostoja kehittyi *vahvojen ja heikkojen siteiden* avulla. Vahvojen siteiden avulla rakennetaan *sitovaa* ja heikkojen siteiden avulla *silloittavaa pääomaa*. Ne auttavat kiinnittymään kouluun myönteisellä tavalla. Jotta tämä on mahdollista, tarvitaan mahdollisen *rakenteellisen välinpitämättömyyden* ja siitä seuraavan *yhteisön häiriötilan* avointa tarkastelua ja korjausliikkeitä.

Mihin kaikkeen kansalaiseksi kasvu koulussa liittyy? Mitä sosiaalinen pääoma koulussa merkitsee?

Kasvatusta ja opetusta

Mikä onkaan koulun tehtävä? Vastaus siihen löytyy parhaiten Peruskoululaista: *“Tässä laissa tarkoitetun opetuksen tavoitteena on tukea oppilaiden kasvua ihmisyyteen ja eettisesti vastuukykyiseen yhteiskunnan jäsenyyteen sekä antaa heille elämässä tarpeellisia tietoja ja taitoja. ... Opetuksen tulee edistää sivistystä ja tasa-arvoisuutta yhteiskunnassa sekä oppilaiden edellytyksiä osallistua koulutukseen ja muutoin kehittää itseään elämänsä aikana.”* (Perusopetuslaki 1998). Laissa ei esitetä käsitteellistä analyysia perusopetuksen kokonaistehtävästä, eikä kouluillakaan sitä silloin välttämättä ole. Opetus on tietysti tärkeä osa kulttuurisen pääoman siirtämisessä, mutta kaikki muunlainenkin kasvatuksellinen vuorovaikutus kartuttaa etenkin sosiaalista pääomaa. Onnistuakseen laajassa sivistystehtävässään koulu tarvitsee omaa sosiaalista pääomaa, joka ilmenee kasvattajan ja kasvatettavan vuorovaikutuksessa. Tällöin kasvatusyhteisön vuorovaikutuksen tulee perustua luottamukseen sekä arvoihin ja normeihin sitoutuneeseen ilmapiiriin (Pulkkinen 2002). Luonnollisesti myös vertaisryhmässä tapahtuva vuorovaikutus on merkityksellistä ja tarvitsee ohjausta. Kuinka yleisesti kouluissa asiat on järjestetty tältä pohjalta?

Pitääkö opettajan kasvattaa vai opettaa? Koulukeskusteluissa todetaan usein, että opettajan pitää voida keskittyä varsinaiseen työhönsä, opettamiseen. Opettajat opiskelevat koulutusohjelmassaan kuitenkin kasvatustieteitä, useimmat jopa pääaineenaan. Koulussa opetuksen ja kasvatuksen suhde voikin käytännössä olla ongelmallinen. Se näkyy niin, että koulutyön painopisteistä opettajilla voi samassakin koulussa olla eri näkemys - tai myös erilaiset mahdollisuudet toimia. Toisten mielestä opettajan pitää voida keskittyä opettamiseen ja toisten mielestä taas oppilaiden kohtaaminen ja heidän ohjaamisensa on tärkeintä työssä. Opettaja kuitenkin aina myös kasvattaa opettaessaan. Keskustelu siitä, onko opettajan työ opettamista vai kasvattamista, onkin tavallaan turhaa. Kasvatusvastuu on toki kodeilla, mutta koulun tehtävä on antaa kaikille hyvät lähtökohdat kasvaa aktiivisiksi kansalaisiksi. Lapset ja nuoret tarvitsevat laajaa huolenpitoa ja tukea sosiaalisessa kasvussaan kaikissa kehitysvaiheissaan. Opettamisen ja kasvattamisen rajojen etsiminen on keinotekoisista, koululle on annettu selvä kasvatustehtävä.

Opetus vai kasvatustiistely saattaa hyvinkin kuvastaa jo peruskoulun perustamisvaiheen kitkaa kansakoulun opettajien ja oppikoulun opettajien välillä vuosina 1965-73. Kansakoulunopettajat halusivat tuolloin korostaa koulun kasvatustehtävää ja oppikoulun opettajat puolestaan sivistystehtävää (Hovila 2014). Onko esimerkiksi yhtenäiskoulussa usein havaittava kehitys, jossa aineenopettajat opettavat enenevästi alaluokkia, edelleen merkki tästä vastakainasettelusta? Koulun kasvatust- ja opetustehtävien kesken ei ole mielekäästä tehdä arvovalintaa tai asettaa niitä kilpailemaan keskenään. Opetus ei onnistu ilman kasvatusta, johon myös sosiaalisen pääoman turvaaminen kuuluu.

Näiden kahden tavoitealueen toteutuminen tasa-arvoisesti on aina ollut koululle haastavaa, varsinkin jos on nähty niiden olevan irti toisistaan. Nykyisessä moniarvoisessa ja yksilökeskeisessä kulttuurissamme tuntuu siltä, että oppisisällöt nähdään koulutuksen painopisteenä. Kun yhtenäiskulttuuria ei enää ole, voivat kasvatustavoitteet tuntua hankaliltakin. Koulutuksen kautta haetaan taloudellista tuottavuutta ja opetus on yleisesti yksilökeskeistä. Opettaja näkee luokassaan ehkä enemmän yksilöitä kuin sosiaalisten suhteiden verkostoja. Sosiaalisen pääoman tavoitteita saavutetaan kuitenkin vain vuorovaikutuksessa. Jotta vuorovaikutus olisi myönteistä, tarvitaan hyviä yhteistoimintaitoja. Tällä on pedagogiset seurauksensa. Opettajien tulisi yhteistyössä organisoida opetusryhmiinsä vuorovaikutusta vahvistavia rakenteita.

Koko 2000-luvun on Suomessa havaittu oppilaiden oppimismotivaation laskua. Lisäksi koulun merkittävyys on vähentynyt; näin kertovat muun muassa PISA-tutkimukset. Odottavatko oppilaat koululta ehkä muutakin kuin tehokasta opetusta? Tunnistavatko oppilaat, että koulu ei kaikin osin enää tarjoa sitä, mitä he tarvitsevat tulevaisuudessa? Sosiaalinen pääoma näyttää olevan yhä tärkeämpi menestystekijä monimutkaistuvassa maailmassa. Tämä tuskin on jäänyt oppilailta tai heidän vanhemmiltaan huomaamatta.

Nykyinen yksilökeskeinen opetus- ja kasvatustote on mahdollisesti vaikuttanut koulun kasvatuskulttuuriin myös negatiivisesti. Yksilöllinen opetus ja oppiminen on opetussuunnitelmassakin yhä enemmän esillä, ja siitä hyötyvätkin oppimisessaan monet. Mutta näyttäytyykö oppimisen sosiaalinen ulottuvuus sen seurauksena vähemmän tärkeänä? Kehityksellä on usein hintansa. *“Kasvatuksen ja koulutuksen avulla ei pystytä aina edistämään tasa-arvoa ja*

“Suomen kansallisaarre on luottamus”. Näin todettiin Helsingin Sanomien pääkirjoituksessa 3.4.2022. Kirjoituksessa viitattiin koronapandemiaan ja Ukrainan sotaan. Kansalaiset selviävät kirjoituksen mukaan vaikeistakin ajoista parhaiten yhteistyöllä, joka rakentuu luottamukselle. Luottamus puolestaan on tärkeä osa sosiaalista pääomaa, jonka riittävä kartuttaminen kaikille on annettu koulun tehtäväksi. Aika moni, mukaan lukien koulun ammattilaiset, ei ehkä tunne tätä tehtävää.

Mistä on siis kysymys? Miten tämä tehtävä voidaan toteuttaa käytännössä?

Jokainen tarvitsee sosiaalista pääomaa hyvän elämän turvaksi. Kyky tulla toimeen muiden kanssa on harjoiteltava taito. Kaikkien pitäisi oppia rakentamaan myönteisiä verkostoja. Ne tuottavat turvallisia ihmissuhteita ja auttavat sijoittumaan työelämään itseä tyydyttävällä tavalla. Vain koulussa voidaan tasoittaa erilaisista taustoista johtuvia sosiaalisen alkupääoman eroja. Se on osa koulun laajaa sivistystehtävää.

Tarvitaan siis sosiaalista pääomaa kerryttävää pedagogiikkaa. Hyvä kasvuympäristö on pysyvä ja yhteisöllinen. Tämä varmistetaan muodostamalla opetusryhmiin pitkäkestoisia oppivia pienryhmiä. Kirjassa kuvaillaan yhteisöllisyyden ehtoja, ryhmien dynamiikkaa ja prosesseja sekä opastetaan pienryhmien muodostamisessa ja ohjaamisessa.

Kirjoittajat ovat perehtyneet aiheeseen laajasti myös koulujen arjessa.

ISBN 978-952-9501-82-3

9 789529 501823 >